

Τα «ψυχολογικά εργαλεία» ως διαμεσολαβητής του πολιτισμού στον ανθρώπινο ψυχισμό

Προσωπικότητα, ιδιοσυγκρασία, βιογραφία από τη σκοπιά της Γενετικής Ψυχολογίας

«**Ο**τι αυξάνει ή ελαττώνει, βοηθάει ή καταπιέζει το δυναμικό δράσης του σώματός μου, η ιδέα του ίδιου πράγματος αυξάνει ή μειώνει, βοηθάει ή καταπιέζει το δυναμικό στοχασμό του Πνεύματός μου», λέει ο Σπινόζα¹.

Σώμα και ψυχή, λοιπόν, σκέψη και έκταση, είναι οι αντίθετες πλευρές της ίδιας Substantia, της ίδιας Υπόστασης, της Φύσης.

Ανάμεσα στον Άνθρωπο, τη Φύση και την Κοινωνία αναπτύσσεται σε όλα τα επίπεδα ένας διαρκής διάλογος που έχει ως θεμέλιό του τις σχέσεις αμοιβαίας δράσης και μεταμόρφωσής τους και ως διαμεσολαβητή του τον ανθρώπινο εγκέφαλο. Με τη βοήθεια αυτού του καταπληκτικά πολύπλοκου οργάνου σκεφτόμαστε, αισθανόμαστε, λειτουργούμε μέσα στον κόσμο.

Σε αντίθεση με το ζώο που προσαρμόζεται ενεργά στο φυσικό περιβάλλον κατά την πορεία ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών του, ο άνθρωπος προσαρμόζει τη φύση στις ανάγκες και τις απαιτήσεις του. Μέσα από την εργασία του μεταμορφώνει όχι μόνο την εξωτερική φυσική πραγματικότητα αλλά και τη δική του οργανική φύση, δημιουργώντας διαρκώς νέες ανάγκες, όλο και πιο πολύπλοκες. Αυτές οι νέες ανάγκες, που υπερβαίνουν τους στενούς βιολογικούς επικαθορισμούς, γίνονται ειδικά ανθρώπινες, κοινωνικές και ιστορικές, γιατί πηγάζουν όχι από τον οργανισμό του ατόμου αλλά από τον οργανισμό του ανθρώπινου γένους, δηλαδή από την ολότητα των κοινωνικών σχέσεων, που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της οργάνωσης της ολότητας της ανθρώπινης δραστηριότητας, η οποία απαιτείται για την ικανοποίησή τους.

Μέσα απ' αυτή τη συλλογικά οργανωμένη δραστηριότητα έγινε δυνατή η υπέρβαση της παρατεταμένης βιολογικής ανωριμότητας του ανθρώπινου είδους και η επιβίωσή του ακόμα και μέσα στους πιο δυσμενείς φυσικούς όρους.

Γιατί είναι ακριβώς αυτή η ανωριμότητα που τον κάνει δεκτικό στη φροντίδα που προέρχεται από το άμεσο περιβάλλον του και ικανοποιεί τις ανάγκες του. Στο πλαίσιο αυτής της φροντίδας υφαίνεται σιγά σιγά το δίκτυο των κοινωνικών του σχέσεων, που διευρύνεται διαρκώς, όσο αλληλεπιδρά με τους άλλους και αναπτύσσει δραστηριότητες μαζί τους.

Η Κ. Μάτσα είναι ψυχίατρος, διδάκτωρ Ψυχολογίας, υπεύθνη του Κέντρου Απεξάρτησης «18 Άνω».

Έτσι δημιουργούνται οι όροι για την ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας. Ο άνθρωπος δεν γεννιέται ως προσωπικότητα, αλλά γίνεται. Και γίνεται προσωπικότητα μόνο εντός της κοινωνικής ολότητας².

Είναι η κοινωνία, τονίζει ο Λένιν στα *Φιλοσοφικά Τετράδια*³, που ανοίγει τον κύκλο των εσωτερικών ψυχικών διαδικασιών.

Η ανθρώπινη προσωπικότητα, λοιπόν, είναι ένα προϊόν της ιστορικο-κοινωνικής και οντογενετικής ανάπτυξης του ανθρώπου⁴. Είναι το αποτέλεσμα μιας πολύπλοκης και παρατεταμένης διαδικασίας διαμεσοποίησης της καθολικότητας του ανθρώπινου είδους στο συγκεκριμένο άτομο.

1. Ατομική ψυχογένεση

Πώς, όμως, ανοίγει αυτός ο κύκλος των εσωτερικών ψυχικών διαδικασιών; Πώς διαμορφώνεται ο ανθρώπινος ψυχισμός;

Η ατομική ψυχογένεση πρέπει να προσεγγίζεται στο πλαίσιο δύο κυρίως εννοιών, της *αιτιότητας* σε επίπεδο βιολογικό, ψυχολογικό και κοινωνικό και της *διαλεκτικής σύγκρουσης*⁵.

Το παιδί από τη στιγμή της γέννησής του επικοινωνεί με το περιβάλλον του μέσα από τις αισθητηριο-κινητικές αντιδράσεις του. Αυτές αποτελούν ένα εκφραστικό σύστημα που κάνει δυνατή την ανάπτυξη του λόγου και γίνεται η βάση της δημιουργίας διαπροσωπικών σχέσεων. Έχει ιδιαίτερη σημασία ο τρόπος με τον οποίο το μικρό που γεννιέται κάνει εργασία τα αισθητηριο-κινητικά του συστήματα, που του επιτρέπουν να κατανοήσει και να δράσει στο περιβάλλον του. Μέσα απ' αυτή τη διαδικασία της *instrumentation*, το παιδί όχι μόνο προσαρμόζεται στο περιβάλλον, αλλά ιδιοποιείται και τις γνώσεις που μπορεί να προσπελάσει.

Κατά τον H. Wallon⁶, η πρώτη σχέση του βρέφους με το περιβάλλον δεν ανάγεται στην αντίδρασή του σε εξωτερικούς ερεθισμούς. Αντίθετα, οι πρώτοι ερεθισμοί είναι ενδογενείς. Ο Άλλος παρεμβαίνει από την πρώτη στιγμή, όχι όμως ως αντικείμενο που θα ικανοποιήσει μια ανάγκη, αλλά ως ενδιαμέσος, που με την παρουσία του καθιστά δυνατή την ικανοποίησή της. Η ικανοποίηση, δηλαδή, της ανάγκης εξαρτάται από την επικοινωνία του παιδιού με το κοινωνικό περιβάλλον. Οι πρώτες σχέσεις του, λοιπόν, είναι κοινωνικές. Από τη στιγμή της γέννησής του το παιδί εντάσσεται σε μια κοινωνία ανθρώπων και λειτουργεί ως κοινωνικό ον.

Η σχέση παιδιού - μάνας είναι η *πρώτη κοινωνική σχέση* που διαμορφώνεται μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο, που λειτουργεί με βάση τους κανόνες που αντιστοιχούν στο επίπεδο πολιτιστικής και άλλης ανάπτυξης αυτής της κοινωνίας.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, το παιδί θα κατακτήσει την ωριμότητα. Τι σημαίνει όμως «ωριμότητα»; Εναντία στις θεωρίες του βιολογικού ντετερμινισμού που γνωρίζουν τεράστια διάδοση σήμερα, η ωριμότητα πρέπει να προσεγγίζεται ως προϊόν της σύνθεσης βιολογικών και συναισθηματικών παραγόντων, στο πλαίσιο της *κοινωνικής αλληλεπίδρασης*. Η αλληλεπίδραση, που έχει πάντα ενεργητικό χαρακτήρα, λειτουργεί σε επίπεδο συναισθηματικό, φανταστικό και συμπεριφορικό.

Όταν ένα παιδί έρχεται στον κόσμο, βρίσκει τον εαυτό του σ' ένα «ανθρωποποιημένο» περιβάλλον, διαμορφωμένο κατάλληλα από τον άνθρωπο για να το υποδεχθεί.

Μέσα σ' αυτό το «ανθρωποποιημένο» περιβάλλον είναι «ανθρωποποιημένος» ακόμα και ο χρόνος, που δίνει στην καθημερινή ζωή το ρυθμό της, με βάση τον οποίο οργανώνονται οι προσωπικές δραστηριότητες⁷.

Μέσα σ' αυτό το περιβάλλον, το παιδί θα μάθει να ρυθμίζει τη ζωή του, με βάση τους επικρατούντες κώδικες συμπεριφοράς, θ' αναπτύξει της ικανότητες προσαρμογής του, θα μάθει τη γλώσσα, θα χρησιμοποιήσει το λόγο, θ' ανακαλύψει δυνατότητες επικοινωνίας με τους άλλους. Η γλώσσα βέβαια είναι κοινωνική από την πρώτη στιγμή. Δεν κοινωνικοποιείται στην πορεία της εξέλιξης.

Μ' αυτούς τους κοινωνικούς όρους οργανώνεται από την πρώτη στιγμή της γέννησης του παιδιού ο ψυχισμός του. Η ατομική ψυχική λειτουργία έχει πάντα κοινωνική προέλευση.

Όπως τονίζει ο Vygotsky, «οποιαδήποτε λειτουργία στην ανάπτυξη του παιδιού εμφανίζεται δυο φορές, σε δυο πεδία. Πρώτα εμφανίζεται στο κοινωνικό και μετά στο ψυχολογικό πεδίο. Πρώτα εμφανίζεται ως συλλογική κοινωνική δραστηριότητα, ως διαψυχική κατηγορία και μετά στο παιδί ως ενδο-ψυχική κατηγορία. Οι κοινωνικές σχέσεις ή οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων βρίσκονται γενετικά πίσω απ' όλες τις ανώτερες λειτουργίες και τις μεταξύ τους σχέσεις»⁸.

Ο ανθρώπινος ψυχισμός έχει ανάγκη τους άλλους, όπως το σώμα την τροφή.

Η ανάπτυξη του ψυχισμού στο παιδί, όπως και στην ιστορία της ανθρωπότητας, ανάγεται στη δημιουργία όλο και περισσότερων, όλο και πιο περίπλοκων, όλο και πιο αποτελεσματικών διαμεσολαβητών, ενδιάμεσων μεταξύ του ανθρώπου και της πρακτικής του δραστηριότητας. Το συναίσθημα είναι κι αυτό ένας διαμεσολαβητής, που διαμορφώνει στάσεις προσωπικές, διαπροσωπικές, κοινωνικές, ηθικές, διανοητικές⁹. Εκείνο που έχει καθοριστική σημασία για την ψυχική εξέλιξη είναι η ποιότητα και η ποσότητα αυτής της συναισθηματικής συναλλαγής, μέσα απ' την οποία θα αναπτυχθούν δεσμοί, διανοητικοί, συναισθηματικοί και πρακτικοί, δεσμοί αλληλεπίδρασης όχι μόνο με τον πατέρα και τη μάνα, αλλά και με τους «σημαντικούς άλλους», με τον κόσμο, και θα μπουν οι βάσεις της προσωπικότητας.

Η ποιότητα, το εύρος, η σταθερότητα και η διάρκεια αυτών των δεσμών θα παίξουν καθοριστικό ρόλο στην κατάκτηση από το παιδί του αισθήματος εσωτερικής σταθερότητας, επάρκειας και ισορροπίας.

2. Τα «ψυχολογικά εργαλεία»

«Με την εξελικτική διαμόρφωση των νευροβιολογικών προϋποθέσεων και τη διαλεκτική ανάμεσα σ' αυτές τις προϋποθέσεις και το μεταβαλλόμενο από την εργασία φυσικό-ιστορικό περιβάλλον αναδύεται και αναπτύσσεται ό,τι οι επιστήμονες ονομάζουν "συμβολική ικανότητα". Η σύνδεση της ανάπτυξης της συμβολικής ικανότητας με την ανάπτυξη της διαδικασίας και των μέσων της κοινωνικής εργασίας είναι ισχυρότατα πλέον τεκμηριωμένη»¹⁰.

Η ανθρώπινη κοινωνία εκφράζεται συμβολικά. Η συμβολική λειτουργία ξεχωρίζει τον

άνθρωπο από τα ζώα. Ο ίδιος ο πολιτισμός που δημιουργήσε ο άνθρωπος τού έδωσε τεράστιες δυνατότητες συμβολισμών. Μέσα από μια απειρία συμβόλων (εικόνων, λέξεων κ.ά.) επιχείρησε να αποδώσει όχι μόνο τα απόντα αντικείμενα, αλλά και την ουσία τους. Μέσα απ' τη συμβολική λειτουργία, ο άνθρωπος ως κοινωνικό Υποκείμενο δίνει νόημα, προσωπικό αλλά και πανανθρώπινο, στις αισθητηριακές (sensorielles) του εντυπώσεις και στις προσωπικές συγκινησιακές (emotionnelles) αντιδράσεις του, στον κόσμο μέσα στον οποίο ζει. Το σύμβολο με τη δύναμή του αλλάζει την ψυχική δομή της συμπεριφοράς, ακριβώς όπως το εργαλείο αλλάζει το εξωτερικό αντικείμενο.

Η ψυχοδιανοητική εξέλιξη του ανθρώπου, σύμφωνα με τον Wallon¹¹, έχει τις ρίζες της τόσο στη δυνατότητα επικοινωνίας με το κοινωνικό περιβάλλον όσο και στη δυνατότητα συμβολικής αναπαράστασης του κόσμου.

Το σύμβολο με τη στενή έννοια της λέξης είναι ένα αντικείμενο που αποτελεί το υποκατάστατο άλλων πραγματικότητας: αντικειμένων, προσώπων, πράξεων, θεσμών, φύλων, ομάδων κ.λπ.

Ανταλλάσσει τη δική του πραγματικότητα μ' αυτή που αναπαριστά. Γίνεται μια σημασία (signification). Δεν είναι αναπαράσταση, γιατί είναι κάτι συγκεκριμένο. Όμως η λειτουργία του είναι ήδη αναπαράστατική. Αληθινή, βέβαια, πρόσβαση στην αναπαράσταση αποκτά ο άνθρωπος μόνο μέσα από το σημείο (signe). Το σημείο, γλωσσικό και άλλο, είναι ένα τεχνητό, αφηρημένο, συμβατικό σύμβολο που συνεπάγεται μια συμφωνία με κάποιον άλλον. Έχει αναγκαία ως μήτρα του την κοινωνία. Η μετάβαση στο σημείο πραγματοποιείται μέσα από τη μίμηση (imitation) και την προσομοίωση (simulation).

Η συμβολοποίηση είναι μια λειτουργία με καθοριστικό ρόλο για τον ανθρώπινο ψυχισμό. Δημιουργεί αντικείμενα που δεν υπάρχουν παρά μόνο στο πλαίσιο της σχέσης μέσα στην οποία πραγματοποιείται και στη βάση της κοινωνικής πράξης μέσα στην οποία αυτά μεταμορφώνονται σε σημεία¹².

Τα σύμβολα, τα σημεία στα οποία αντικειμενοποιείται μέσα στην Ιστορία η κοινωνική πράξη και διοργανώνεται ο ανθρώπινος πολιτισμός, διαμεσολαβούν την κοινωνική ζωή των ανθρώπων στην ψυχική τους ζωή. Λειτουργούν δηλαδή ως εργαλεία, τα λεγόμενα «ψυχολογικά» εργαλεία.

Γιατί ο άνθρωπος δεν δημιούργησε μόνο τα εργαλεία και τα τεχνικά μέσα για να υποτάξει τις δυνάμεις της φύσης, αλλάζοντας τον κόσμο και τον εαυτό του μέσα σ' αυτόν. Δημιούργησε και τα *ψυχολογικά εργαλεία*, με τη βοήθεια των οποίων αναπτύσσονται οι ψυχικές του λειτουργίες και ρυθμίζεται ολόκληρη η ψυχική του δραστηριότητα.

Σύμφωνα με τον Vygotsky, «τα ακόλουθα μπορούν να χρησιμεύσουν ως παραδείγματα ψυχολογικών εργαλείων και των περίπλοκων συστημάτων τους: η γλώσσα, τα διάφορα συστήματα μέτρησης, οι τεχνικές απομνημόνευσης, τα συστήματα αλγεβρικών συμβόλων, τα έργα τέχνης, η γραφή, τα σχήματα, τα διαγράμματα, οι χάρτες και τα μηχανικά σχέδια, τα κάθε είδους συμβατικά σήματα κ.λπ.»⁸.

Πρόκειται για ιστορικοκοινωνικές πραγματικότητες στις οποίες ενσωματώνεται όλη η κληρονομιά του ανθρώπινου πολιτισμού. Το παιδί τις *κατακτά*, τις κάνει δικές του μέσα σε όρους αλληλεπίδρασης, τις εσωτερικεύει μέσα από τη γλωσσική και πρακτική επικοινωνία, μέσα από τις σχέσεις του με τους γονείς και τα άλλα πρόσωπα του κοινωνικού του περιγυ-

ρου και τις ιδιοποιείται ως κατηγορίες. Έτσι οι κοινωνικές και ιστορικές κατακτήσεις περνούν στις γνωστικές δομές του υποκειμένου.

«Με το να ενσωματώνεται στη διεργασία της συμπεριφοράς, το ψυχολογικό εργαλείο μεταβάλλει όλη τη ροή και τη δομή των ψυχικών λειτουργιών. Αυτό γίνεται με το να προσδιορίζει τη δομή μιας νέας συντελεστικής πράξης, ακριβώς όπως ένα τεχνικό εργαλείο μεταβάλλει τη διεργασία της φυσικής προσαρμογής, προσδιορίζοντας τη μορφή των έργων που θα διεξαχθούν», λέει ο Vygotsky⁸.

Με τη βοήθεια, λοιπόν, των ψυχολογικών εργαλείων, ο άνθρωπος αποκτά πρόσβαση στο συμβολικό.

Η πρόσβαση στο συμβολικό ανάγεται στη δυνατότητα του ατόμου να αντιπαραθέτει το προσωπικό νόημα που δίνει σε κάθε έννοια, σε κάθε πράξη και συμπεριφορά του, στην κοινωνική σημασία που αυτή αποκτά μέσα στο συγκεκριμένο πολιτιστικό πλαίσιο. Μ' αυτή την έννοια η πρόσβαση στο συμβολικό ισοδυναμεί με τη δυνατότητα πρόσβασης στην ανθρώπινη κουλτούρα. Απ' αυτή την άποψη το συμβολικό συνιστά ένα δυναμικό πεδίο δυνατοτήτων, που αντλεί τη δύναμη και τη ζωντάνια του από το σύνολο των κοινωνικών αντιφάσεων, τις οποίες ενσωματώνει¹².

Πάνω σ' αυτό το συμβολικό δομείται η ανθρώπινη Υποκειμενικότητα. Το πεδίο του συμβολικού, λοιπόν, είναι το πεδίο του κοινωνικού, όπου διαμεσολαβείται από τον Άλλο η αντιφατική σχέση του Υποκειμένου με τον Άλλο, με τις πράξεις του, καθώς και οι αντιφάσεις μέσα σ' αυτές. Το συμβολικό δομείται με άξονα το *Συμβολικό Νόμο*, γύρω απ' τον οποίο διαρθρώνεται ολόκληρος ο ανθρώπινος πολιτισμός, οικοδομείται το πλαίσιο της αγωγής του ανθρώπου, εγγράφεται η προσωπική ιστορία του, συγκροτείται η ψυχοκοινωνική ταυτότητά του.

Ως φορείς νοημάτων, τα ψυχολογικά εργαλεία διαμεσολαβούν τη σχέση του ατόμου με τη φύση και την κοινωνία, σε κάθε στάδιο της ιστορικής εξέλιξης. Διαμεσολαβούν, μ' άλλα λόγια, τη σχέση του ανθρώπινου πολιτισμού με τον ανθρώπινο ψυχισμό, τροποποιώντας και τις ίδιες τις ψυχολογικές λειτουργίες μέσα στη διαδικασία της πνευματικής ιδιοποίησης από τον άνθρωπο των προϊόντων της κουλτούρας της εποχής του.

Μ' αυτή την έννοια, το συλλογικό σώμα του ανθρώπινου πολιτισμού γίνεται το «άνοργανο σώμα του ανθρώπου», σύμφωνα με την καταπληκτική έκφραση του Ιλιένκοφ¹³. «Ο άνθρωπος εγκέφαλος σκέφτεται μόνο όταν μετατρέπεται σε όργανο αυτού του "άνοργανου σώματος"»¹³.

3. Ο Άλλος ως «καθρέφτης»

«Από τη στιγμή που ο άνθρωπος δεν έρχεται στον κόσμο σαν καθρέφτης, ούτε σαν φιχτιανός φιλόσοφος (εγώ = εγώ), αυτός, σε μια πρώτη φάση, αντικαθρεφτίζεται σ' έναν άλλο άνθρωπο. Ο άνθρωπος Πέτρος βλέπει τον εαυτό του σαν άνθρωπο μονάχα μέσα από τη σχέση του με τον άνθρωπο Παύλο, που είναι όμοιός του», λέει ο Μαρξ¹⁴.

Αναζητά, λοιπόν, διαρκώς τον όμοιό του, τον Άλλο, λειτουργεί μαζί του, καθρεφτίζεται στο βλέμμα του. Κατακτά την ατομικότητά του μέσα από την ανάγκη του ν' απορροφη-

θεί από τον Άλλο, να υπερβεί τη μερικότητά του μέσα στο Καθολικό της Φύσης. «Το Εγώ ενώνεται με το μη-Εγώ, σαν το αναγκαίο του συμπλήρωμα και από αυτήν και μόνο την έννοια μπορεί να αναδυθεί η διάκριση Εγώ και μη-Εγώ»⁶.

Στην καθημερινή του ζωή ο άνθρωπος λειτουργεί ως ανθρώπινη υπόσταση, «γίνεται άνθρωπος» μέσα από το διπλό αντικαθρέφτισμα, το γεμάτο αντιφάσεις και συγκρούσεις, του εαυτού του στον Άλλο και του Άλλου στο πρόσωπό του.

Κάθε ανθρώπινο βλέμμα είναι ένας καθρέφτης, λέει ο H. Wallon⁵.

Το Εγώ συγκροτείται μέσα από το πρώτο καθρέφτισμα του βρέφους στο βλέμμα της μητέρας του, λέει ο J. Lacan¹⁵.

Δύο διαφορετικές μεθοδολογικά προσεγγίσεις, μαρξιστική η μια, ψυχοδυναμική η άλλη, τέμνονται στον καθρέφτη του Άλλου.

Ένα από τα παραδόξα της Ιστορίας είναι ότι οι θέσεις του Wallon για το Εγώ και τον Άλλο, η διάκριση Άλλου - άλλου υπήρχαν στο άρθρο του "niveaux et fluctuations du moi" που δημοσιεύτηκε το 1956 στο περιοδικό *Evolution Psychiatriques*, στο νούμερο που δημοσιεύονταν και το άρθρο του Lacan "La chose freudienne", όπου γίνεται η διάκριση πραγματικού και συμβολικού Άλλου.

Ως εαυτός και άλλος, λοιπόν, το παιδί αρχίζει να λειτουργεί μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα, κοινωνικοποιούμενο. Η διαδικασία των ταυτίσεων, μέσα από τις οποίες συγκροτείται η ψυχοκοινωνική ταυτότητά του, αποτελεί μέρος της συνολικής διαδικασίας κοινωνικοποίησης, μέσα στο οικογενειακό και το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον. Μέσα απ' αυτή εσωτερικεύει πλευρές, ιδιότητες, χαρακτηριστικά αλλά και λειτουργίες του άλλου και τις αφομοιώνει δημιουργικά. Μέσα απ' αυτή γίνεται δυνατή η μετάδοση στο άτομο της κουλτούρας των αξιών και του πολιτισμού της κοινωνίας. Η κοινωνικοποίηση περιλαμβάνει ως συστατικό της στοιχείο την ένταξη του παιδιού σε ομάδες, ως σημεία αναφοράς. Η ένταξη (engagement) αποτελεί το ενεργητικό στοιχείο της ταυτότητας.

Μέσα από αυτή την ένταξη το παιδί αισθάνεται ότι ανήκει κάπου και κατακτά την κοινωνική κατηγορία του ανήκειν. Μέσα από αυτή μυείται σε κοινωνικές πράξεις διαφόρων τύπων και αποκτά προσωπική πρόσβαση στις πολιτιστικές αξίες που μπορεί να ταυτίζεται ή να συγκρούονται με αυτές της κοινωνίας. Μέσα από αυτή αποκτά συνείδηση των περιορισμών που επιβάλλονται από έξω και κατακτά την έννοια των ορίων. Αναπτύσσοντας σχέσεις με τα μέλη της ομάδας, οργανώνει μορφές δράσης σε συνεργασία με τους άλλους, πραγματώνοντας μέσα από αυτή ατομικές δυνατότητες, μορφοποιημένες σε κοινωνικές πράξεις. Όπως αναλύει ο H. Wallon, μέσα στην ομάδα και διαμέσου της λειτουργίας ομάδων πραγματοποιείται η διαφοροποιημένη ενοποίηση κάθε ατόμου με τον άλλο. Η ομάδα, που λειτουργεί ως καθρέφτης, για κάθε μέλος της, αντιπροσωπεύοντας το κοινωνικό, γίνεται ο διαμεσολαβητής, ο τρίτος, στη σχέση του ατόμου με τον Άλλο. Μέσα σε αυτή τη σχέση αναδεικνύεται η ταυτότητα αλλά και η διαφορά. Μέσα από αυτή, η προσωπική, ξεχωριστή δυνατότητα και ικανότητα, το ταλέντο, η συγκεκριμένη κλίση αποκτά, καθώς πραγματώνεται από όλη την ομάδα, μια συλλογική υπόσταση. Η συλλογική πράξη, η συνεργασία γίνεται η βάση αλλαγών στη σκέψη, στην κρίση, στις συναισθηματικές αντιδράσεις, στη φαντασία, στον τρόπο ζωής γενικά του ατόμου.

Η κοινωνικοποίηση δεν ανάγεται στην τυπική μαθητεία σε ρόλους. Στην ουσία της εί-

ναι μια διαδικασία ανάδειξης της μοναδικότητας του υποκειμένου μέσα από τη συλλογική δράση. Όπως έχει αποδείξει πια η Ψυχογλωσσολογία, οι γονείς δεν είναι οι μόνοι φορείς κοινωνικοποίησης. Οι μεγάλης κλίμακας προσπάθειες συγχώνευσης της ψυχαναλυτικής θεωρίας με τη θεωρία της συμπεριφοράς και η πρόβλεψη των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας από τις μεθόδους κοινωνικοποίησης των γονέων ήταν ανεπιτυχείς, όπως λέει η Maccoby¹⁶.

Το κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο μεγαλώνει το παιδί, παίζει τεράστιο ρόλο σ' αυτή τη διαδικασία, που συνεχίζεται σ' ολόκληρη τη ζωή του ατόμου, ανεξάρτητα αν η παιδική ηλικία του ανθρώπου είναι η πιο εύπλαστη και κρίσιμη περίοδος.

Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης του ανθρώπου ανάγεται τελικά στην ίδια τη διαδικασία της ανθρωποποίησής του, αφού η ουσία του ανθρώπου ανάγεται στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, όπως λέει ο Μαρξ¹⁷.

Οι ταυτίσεις του παιδιού με τους γονείς του αρχικά, τους δασκάλους του, τα πρόσωπα του περιβάλλοντός του, ακόμα και με άλλα παιδιά γύρω του, παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία της εσωτερίκευσης, που συνεχίζεται σ' όλη μας τη ζωή. Η διαδικασία της ταύτισης έχει μια πλευρά *συναισθηματική* (aspect affectif), ιδιαίτερα σημαντική, αλλά και μια πλευρά *κινητική* (aspect moteur), που αφορά χειρονομίες, στάσεις κ.λπ., που το παιδί αναπαράγει μέσα απ' τις σχέσεις του με το περιβάλλον αμέσως μετά τη γέννησή του. Την ανάλυση του Wallon για την κινητική, πέρα από τη συναισθηματική πλευρά της ταύτισης, υιοθετούν και κάποιοι ψυχαναλυτές, όπως ο Hesnard¹⁸.

Σχετικά με την έννοια της *εσωτερίκευσης*, που επίσης δέχονται τόσο η Ψυχοδυναμική όσο και η Γενετική Ψυχολογία, επισημαίνουμε τον κίνδυνο της μηχανιστικής συσχέτισης εξωτερικών και εσωτερικών παραγόντων.

Για τους συμπεριφοριολόγους, τα παιδιά εσωτερικεύουν τους γονείς ενδοβάλλοντας τις αξίες τους σε μια *tabula rasa*. Για τους ψυχοδυναμικούς, η εσωτερίκευση γίνεται σ' ένα ψυχολογικό υπόβαθρο αρχέγονων ενορμήσεων. Για τη Γενετική Ψυχολογία, αυτή η διαδικασία λειτουργεί διαφορετικά. Αφορά πρόσωπα, ομάδες, δεσμούς, δραστηριότητες.

Μέσα από τη διαδικασία της εσωτερίκευσης τίθενται τα θεμέλια του ανθρώπινου ψυχισμού, λέει ο Vygotsky. Γιατί μέσα απ' αυτή τη λειτουργία σχηματίζεται, με τη βοήθεια των ψυχολογικών εργαλείων, ολόκληρο το εσωτερικό πεδίο της συνείδησης, στη βάση της δραστηριότητας. Όπως αναλύει ο Λεόντιεφ⁴, τα πρώτα χρόνια της ζωής η κοινωνία συλλαμβάνεται και κατανοείται από το παιδί μέσα απ' τα συγκεκριμένα οικεία πρόσωπα, που απαρτίζουν το περιβάλλον του. Όσο περνούν τα χρόνια και ιδιαίτερα κατά την εφηβεία, μέσα από την ένταξή του σε διάφορες ομάδες το άτομο συλλαμβάνει και κατανοεί τα οικεία του πρόσωπα διαμέσου των αντικειμενικών, κοινωνικών σχέσεων που εγκαθιδρύει. Στον εφηβο αυτό που εσωτερικεύεται είναι ο «πολύμορφος καθρέφτης της ομάδας».

Το κρίσιμο σημείο όμως, που θα πρέπει να αναζητηθεί με προσοχή από τη σύγχρονη Ψυχολογία, βρίσκεται στη *διαλεκτική της αλληλεπίδρασης εξωτερικού - εσωτερικού*. Το εσωτερικό έχει κι αυτό τη δική του δυναμική, τη δική του ζωή που τροφοδοτείται απ' τις δικές του αντιφάσεις και δεν αναπαράγει μηχανικά τον εξωτερικό κόσμο, εσωτερικεύοντάς τον.

Σχετικά με την έννοια της *κοινωνικοποίησης*, την οποία δέχονται όλες σχεδόν οι σχολές Ψυχολογίας, επισημαίνουμε τον κίνδυνο του δυϊσμού καρτεσιανού τύπου που ενυπάρ-

χει στην αντίληψη ότι ο άνθρωπος γεννιέται ως βιολογικό ον και στη συνέχεια κοινωνικοποιείται. Ο Vygotsky άσκησε έντονη κριτική σ' αυτή τη μηχανιστική αντιπαράθεση βιολογικού - κοινωνικού, όπως εκφράζεται είτε απ' την ψυχανάλυση είτε από τον κοινωνιολογισμό της σχολής του Durkeim².

Επισημαίνουμε επίσης τον κίνδυνο προσέγγισης της κοινωνικοποίησης ως μιας διαδικασίας που εξαντλείται στην κομφορμιστική προσαρμογή του ατόμου στην κοινωνική νόρμα, κάνοντας αφαίρεση της δυνατότητας ανάδειξης μιας κριτικής στάσης, μέσα από τις αντιφάσεις της ίδιας της διαδικασίας, που αντανακλούν εκρηκτικές υλικές αντιφάσεις στους ίδιους τους όρους της ζωής. Και αυτή ακριβώς την κριτική ικανότητα και τη δυνατότητά της να εμπνεύσει απελευθερωτικές διαδικασίες έρχεται να χειραγωγήσει η σημερινή κομφορμιστική Ψυχολογία, έστω και ανθρωπιστικής (Ροτζεριανής) και άλλης κατεύθυνσης, θεοποιώντας το Υποκείμενο και αναζητώντας ατομικές λύσεις, μακριά από κοινωνικές διαδικασίες, τις οποίες επιχειρεί να υποκαταστήσει με τις διάφορες «ομάδες συνάντησης».

4. Η ταυτότητα της προσωπικότητας

Η ταυτότητα, κατά τον P. Tapp¹⁹, είναι αυτό που κάνει έναν άνθρωπο να αισθάνεται ότι υπάρχει σαν πρόσωπο και σαν κοινωνική προσωπικότητα και αυτό διαμέσου του οποίου ορίζει τον εαυτό του και τον γνωρίζει, αισθάνεται ότι γίνεται αποδεκτός και αναγνωρίζεται από τον άλλο, απ' τις ομάδες του και από την κοινότητα στην οποία ανήκει.

Το αίσθημα που ένα άτομο έχει για την ταυτότητά του παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία προσαρμογής του στην πραγματικότητα μέσα στην οποία ζει. Η δημιουργία αυτού του αισθήματος ταυτότητας δεν αποτελεί ατομική υπόθεση. Είναι αποτέλεσμα πολλών αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στο άτομο και το περιβάλλον του. Άλλωστε η ψυχοκοινωνική ταυτότητα, κατά τη Maria Zavalloni, αποτελεί τη συνθετική διαμεσολάβηση, το σημείο συνάντησης του ατομικού με το συλλογικό, της ατομικής ιστορίας με την κοινωνική, της προσωπικότητας με τον πολιτισμό²⁰.

Η ταυτότητα λοιπόν και η εικόνα του εαυτού είναι δεμένες όχι μόνο με τον τρόπο που το άτομο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του, αλλά και με τον τρόπο που τον αντιλαμβάνεται ο άλλος²¹.

Η ατομική ταυτότητα εμπλουτίζεται εσωτερικά βιώνοντας κάθε στιγμή την εμπειρία της σχέσης της με τους άλλους ως όριο, που πρέπει να επεξεργαστεί νοητικά και συναισθηματικά. Μόνο έτσι το άτομο μπορεί να λειτουργήσει ως ταυτόσημο και συνάμα διαφορετικό από τον Άλλο.

Η διαδικασία της δημιουργίας ατομικής ταυτότητας (individuation), που αφορά όλους τους τομείς του όντος (φυσική, βιολογία, αντίληψη, γλώσσα, κοινωνία, αγάπη), εξελίσσεται μέσα στο χρόνο αγκαλιάζοντας ένα πολύπλοκο σύνολο δραστηριοτήτων (βιολογικών, γλωσσικών, κοινωνικών, πολιτιστικών). Στη σχέση του ατόμου με το περιβάλλον του, κάθε πόλος αυτής της σχέσης έχει έναν ανολοκλήρωτο χαρακτήρα, ανοικτό κάθε στιγμή στην αλλαγή, μέσα από τον καινούριο κάθε φορά χαρακτήρα αυτής της σχέσης. Θεμέλιο λοιπόν κάθε ύπαρξης, λέει ο Deleuze²², είναι μια πρώτη και μοναδική διαφορά από κάθε άλλη, μια

διαφορά που συνιστά την ουσία του. Αυτή η ουσία είναι η αρχή της ταυτότητάς του, που αποκτά μια δομημένη μορφή. Ταυτόχρονα όμως είναι και η αιτία του ανοίγματός του στο περιβάλλον, στον άλλο, η αιτία του ανοιχτήριου χαρακτήρα των συνθέσεων που μπορεί να προκύψουν μέσα από αυτή τη σχέση. «Η διαφορά που ορίζει κάθε άτομο δεν είναι ποτέ εντελώς ανεπτυγμένη. Διατηρεί πάντα μια πλευρά που ωθεί προς νέες συνθέσεις». Μέσα στην αρχική διαφορετικότητα λοιπόν του καθενός υπάρχει ένα σύνολο δυνατοτήτων που τον κάνουν μοναδικό. Αυτές πρέπει να ανακαλυφθούν για να αποκαλυφθεί και η μοναδικότητα αυτής της ύπαρξης.

Απ' αυτή την άποψη η ταυτότητα βρίσκεται σε συνεχή δόμηση, έχοντας ανάγκη από ταυτίσεις και αναφορές που να παρέχουν το αίσθημα της αξίας και της ασφάλειας. Η κατάκτηση όλο και μεγαλύτερης συνοχής της ταυτότητας συναρτάται με το διαρκή εμπλουτισμό της, μέσα από τη διαδικασία των εσωτερικεύσεων και των ταυτίσεων, της πρόσβασης σε σταθερά σημεία αναφοράς, σε καινούριες αξίες. Μέσα σ' αυτή τη διαδικασία μπορεί το άτομο να αναλάβει ρόλους που να το ικανοποιούν και το κάνουν ικανό να εκπληρώσει κοινωνικές λειτουργίες.

Η δημιουργία της ταυτότητας δεν είναι ποτέ μια αποκλειστικά ατομική υπόθεση. Είναι αποτέλεσμα πολλαπλών κοινωνικών αλληλεπιδράσεων που δεν αφορούν μόνο πρόσωπα, αλλά και ιδεολογικούς συντελεστές και πολιτιστικούς παράγοντες. Όπως έλεγε ο Βίλχελμ Ράιχ, η ίδια η ιδεολογία αναπαράγεται ψυχικά.

Η μηχανική διάκριση άτομο - κοινωνία δεν επαρκεί για την κατανόηση της πολυπλοκότητας όλων αυτών των μηχανισμών που δρουν σε πολλά επίπεδα, υπονομεύοντας εσωτερικά την ίδια τη διαδικασία δημιουργίας ταυτότητας.

Απ' αυτή την άποψη, η διάκριση που κάνει ο Erikson²³, ανάμεσα σε θετική και αρνητική ταυτότητα, δεν εκφράζει παρά μόνο το αδιέξοδο της μεταφροϊδικής σκέψης, που ουσιαστικά ανάγει τη θετική ταυτότητα στην «κανονικότητα», τη λειτουργία της με βάση τους ισχύοντες κοινωνικούς κώδικες, μέσα από την εσωτερίκευση των κυρίαρχων αξιών και την υιοθέτηση των κοινωνικά διαμορφωμένων ρόλων.

Το μοντέλο της «θετικής ταυτότητας» σε τελευταία ανάλυση δεν είναι παρά το μοντέλο της απομονωμένης ατομικότητας του αποξενωμένου, πραγματοποιημένου ατόμου της καπιταλιστικής κοινωνίας. Γιατί στο άτομο της καπιταλιστικής κοινωνίας η υποκειμενικότητα, που εμπεριέχει το συλλογικό και το συμβολικό, είναι ακρωτηριασμένη. «Η αστική κοινωνία ξερίζωσε το υποκείμενο. Μέσα σ' αυτή το κεφάλαιο είναι ανεξάρτητο και έχει ατομικότητα, ενώ το ζων άτομο είναι εξαρτημένο και δεν έχει ατομικότητα», λέει ο Μαρκσ στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο.

Σ' ό,τι αφορά το *χαρακτήρα*, τον τρόπο που το άτομο σχετίζεται με τους άλλους, δεν είναι παρά η κοινωνική σφραγίδα της προσωπικότητας, η ιστορική της μορφή. Ο Μαρκσ χρησιμοποίησε τον όρο *μάσκα του χαρακτήρα*, με την έννοια ότι ο χαρακτήρας είναι προϊόν δράσης εξωατομικών, κοινωνικών δυνάμεων που διαπερνούν το άτομο.

5. Η δυναμική της προσωπικότητας

Η προσωπικότητα είναι απλά μια ιδιότητα του ατόμου, όπως διατείνεται η κλασική Ψυχολογία, ή είναι κάτι πολύ ευρύτερο, ένα αίνιγμα που μας προκαλεί να το αποκρυπτογραφήσουμε;

Από τη σκοπιά της συμπεριφεριολογίας, ανάγεται σ' ένα πλέγμα συμπεριφορών και χαρακτηριστικών του ατόμου, ως αποτέλεσμα μιας μαθησιακής διαδικασίας.

Αυτή η προσέγγιση ανάγει τη θεωρία της προσωπικότητας στην ταξινόμηση διαφόρων τύπων συμπεριφοράς και εξαντλείται τελικά σε μια τυπολογία. Η σχέση, όμως, συμπεριφορών και προσωπικότητας μοιάζει με τη σχέση των κομματιών ενός puzzle με το ίδιο το puzzle. Σημασία έχει ο τρόπος που συναρθρώνονται τα κομμάτια στο σύνολό τους για να στηθεί το puzzle²⁴.

Από τη σκοπιά της γενετικής ή διαλεκτικής Ψυχολογίας, παρά τις αναμφισβήτητες διαφορές ανάμεσα στο φροϊδικό, το πιαζετικό ή το βιγκοτσκιανό μοντέλο ανάπτυξης, η προσωπικότητα αποτελεί προϊόν μιας αναπτυξιακής διαδικασίας, που συνεπάγεται τη διαρκή αλληλεπίδραση γενετικών και περιβαλλοντικών παραγόντων, ατόμου και περιβάλλοντος. Για τη Γενετική Ψυχολογία, αφετηρία της ανάλυσης είναι οι κύκλοι συναλλαγής που συνδέουν τη συμπεριφορά με το περιβάλλον, το φυσικό για τον Piaget, το ιστορικο-κοινωνικό για τον Vygotsky.

Απ' αυτή την άποψη, η Γενετική Ψυχολογία, με το αδιαμφισβήτητο κύρος της, προσδιορίζει ξεκάθαρα τα όρια μεταξύ νατιβισμού (θεωριών περί του έμφυτου των ψυχολογικών λειτουργιών) και περιβαλλοντισμού. Ενώ στην βιολογισμό, που απειλεί να συμπαρασύρει σήμερα ακόμα και τις Επιστήμες του Ανθρώπου, η Γενετική Ψυχολογία προσεγγίζει τη σχέση βιολογικού-κοινωνικού από τη σκοπιά της τεράστιας σημασίας της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι για να λειτουργήσει κοινωνικά ένα άτομο πρέπει να διαθέτει κάποιες γενετικές προϋποθέσεις, ένα ορισμένο επίπεδο ωριμότητας. Όμως δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός ότι και αυτές οι προϋποθέσεις, αυτοί οι βιολογικοί όροι, δεν είναι παρά παράγωγα προγενέστερων και στοιχειωδέστερων, κοινωνικών επίσης, αλληλεπιδράσεων.

Η διαλεκτική της ανθρώπινης ανάπτυξης πρέπει να αναζητηθεί στις σχέσεις μεταξύ όλων των επιπέδων βιολογικής, κοινωνικής και πολιτιστικής πολυπλοκότητας²⁵.

Το άτομο, με τη δοσμένη φυσιολογία του οργανισμού του, ζει μέσα σ' ένα φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον με τη δική του πολιτιστική δομή. Σ' αυτό το πλαίσιο διαμορφώνεται η προσωπικότητά του, μέσα από την ένταξή του σε ομάδες, τη σύναψη σχέσεων με τους άλλους, την αλληλεπίδραση. Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας αναδεικνύονται ως προϊόν της αλληλεπίδρασης ανάμεσα σ' αυτές τις σχέσεις, που σιγά σιγά σχηματίζουν ένα ολόκληρο δίκτυο.

Τις τελευταίες δεκαετίες έχει αναθερμανθεί το ενδιαφέρον του επιστημονικού κόσμου για το ρόλο της *ιδιοσυγκρασίας*, δηλαδή των γενετικά προσδιορισμένων μεταβλητών της ανθρώπινης προσωπικότητας²⁶. Σ' αυτό έχει συμβάλει η μεγάλη πρόοδος που έχει γίνει στις λεγόμενες νευροεπιστήμες. Ο τεράστιος αριθμός των νευρομεταβιβαστών που έχουν απομονωθεί (πάνω από 150), η διαφορετική συγκέντρωσή τους σε διαφορετικές περιοχές

του εγκεφάλου, η τεράστια ανισομέρεια της κατανομής των νευροϊποδοχέων, τροφοδοτούν διαρκώς τις θεωρίες που δίνουν έμφαση στο ρόλο της ιδιοσυγκρασίας, που δημιουργεί την προδιάθεση για κάποιου τύπου συμπεριφορά γενετικά προκαθορισμένη. Έτσι γαλουχείται μια γενιά επιστημόνων που μελετούν την προσωπικότητα στηριγμένοι βασικά σε παρατηρήσεις της συμπεριφοράς και σε βιολογικές μετρήσεις²⁷.

Κανείς δεν μπορεί ν' αρνηθεί το ρόλο της ατομικής προδιάθεσης λόγω ιδιοσυγκρασίας. Όμως, οι ατομικές διαφορές λόγω ιδιοσυγκρασίας πρέπει να εξετάζονται πάντα κριτικά, σε σχέση με όλους τους άλλους παράγοντες (κοινωνικούς και πολιτιστικούς) που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της προσωπικότητας. Για παράδειγμα, μέσα σε ορισμένες συνθήκες μια συγκεκριμένη ιδιοσυγκρασία με αναστολές, που προδιαθέτει στη λεγόμενη ανεσταλμένη ή συνεσταλμένη προσωπικότητα, μπορεί να μην εκδηλωθεί ποτέ στο επίπεδο της συμπεριφοράς.

Ο τρόπος με τον οποίο μια προσωπικότητα θα αξιοποιήσει, θετικά ή αρνητικά, τις έμφυτες, τις κληρονομημένες ιδιότητές της εξαρτάται βασικά από τις *συνθήκες* που διαμορφώνουν το *πλαίσιο* μέσα στο οποίο λειτουργεί.

Η ανθρώπινη ψυχή, έλεγε ο Ιλιένκοφ, είναι κοινωνικά καθορισμένη. Μόνο η κοινωνία μπορεί ν' αναδείξει τις κλίσεις, τις προδιαθέσεις, τα κληρονομικά χαρακτηριστικά του ατόμου. Μόνο αυτή μπορεί να τα μετατρέψει σε χαρίσματα ή εμποδία⁷.

Η πραγματική βάση της προσωπικότητας δεν βρίσκεται στα γενετικά προγράμματα, αλλά στον *«πλούτο των συνδέσμων της με τον κόσμο»*, κατά την έκφραση του Λεόντιεφ⁴.

Η ανάπτυξη της προσωπικότητας, για τον Vygotsky, ανάγεται πρώτα απ' όλα στο μετασχηματισμό της υπάρχουσας δομής της προσωπικότητας και τη διαμόρφωση νέων συνδιασμών και συστημάτων των ψυχικών λειτουργιών και δραστηριοτήτων της, που χαρακτηρίζουν κάθε καινούρια βαθμίδα ανάπτυξης. Αυτός ο μετασχηματισμός έχει τις ρίζες του σε ένα πλέγμα σχέσεων και δραστηριοτήτων. Και επειδή οι σχέσεις περιλαμβάνουν οπωσδήποτε στοιχεία *αξιακής φύσης*²⁸, γι' αυτό πάντα ιεραρχούνται εσωτερικά, διαμορφώνοντας έτσι και τον τύπο της προσωπικότητας.

Σε κάθε βαθμίδα ανάπτυξης της προσωπικότητας, λοιπόν, υπάρχει ενότητα *συνέχειας* και *ασυνέχειας* μέσα από την ενσωμάτωση των παλιών χαρακτηριστικών της στα καινούρια ποιοτικά διαφορετικά στοιχεία που δημιουργούνται, ενότητα συγχρονικής και διαχρονικής λειτουργίας.

Ως αναπτυξιακή διαδικασία λοιπόν η προσωπικότητα ωριμάζει όχι μέσα από μια γραμμική πορεία εξέλιξης, αλλά μέσα από *άλματα*, μέσα από ρήξεις του βαθμιαίου, που παίρνουν τη μορφή των *κρίσεων*. Ο Vygotsky αναφέρεται στην κρίση της γέννησης και τη βρεφική ηλικία, την κρίση του πρώτου έτους και την πρώιμη παιδική ηλικία, στην κρίση των τριών ετών και την προσχολική ηλικία, την κρίση των επτά ετών και την πρώτη σχολική ηλικία, την κρίση της εφηβείας².

Η ανθρώπινη προσωπικότητα είναι δημιουργήμα των αντικειμενικών όρων που διαμορφώνονται, σε κάθε βαθμίδα της ανάπτυξης του ατόμου, από το σύστημα των δραστηριοτήτων, των ψυχοφυσιολογικών λειτουργιών και πράξεων, οι οποίες αναπτύσσονται μέσα σ' ολόκληρο το σύστημα των σχέσεων του με τον κόσμο.

Αυτές οι σχέσεις, στην ολότητα, την πολυπλοκότητα και την *κίνησή* τους, όπως αποτυπώνονται με τη διαμεσολάβηση των ψυχολογικών εργαλείων στον ατομικό ψυχισμό, γίνο-

νται το θεμέλιο της προσωπικότητας. Αυτό δεν σημαίνει ότι η προσωπικότητα είναι απλά και μόνο η αντανάκλασή τους, ένα απλό αντικαθρέφτισμα. Είναι κάτι πολύ περισσότερο. Είναι η ιδιοποίησή τους ως ατομική ολότητα Γι' αυτό η ουσία της ανθρωπίνης προσωπικότητας είναι το *σύνολο των κοινωνικών της σχέσεων, στην κίνησή τους*.

Απ' αυτή την άποψη η προσωπικότητα βρίσκεται σε *διαρκή εξέλιξη*, μέσα από μια διαδικασία βαθιά μοναδική για τον καθένα, σε συνάρτηση πάντα με τους όρους στους οποίους βρίσκεται και λειτουργεί σε κάθε χρονική περίοδο της ζωής.

Μέσα απ' αυτή την εσωτερική κίνηση των διαδικασιών εσωτερικής αντανάκλασης και ιδιοποίησης των κοινωνικών σχέσεων του ατόμου, εξασφαλίζεται η συγκρότηση και η εσωτερική ενότητα και συνοχή της προσωπικότητας.

Αυτή η ενότητα πρέπει να προσεγγίζεται διαλεκτικά. Σύμφωνα με τον Wallon⁶, η ενότητα της προσωπικότητας αποκαθίσταται μέσα από *συγκρούσεις*.

Οι *συγκρούσεις* που γίνονται μέσα και ανάμεσα στα στάδια της εξέλιξης έχουν ένα διαλεκτικό χαρακτήρα, συνθέτοντας τη *διαχρονική* λειτουργία της εναλλαγής του παλιού με το νέο, με τη *συγχρονική* λειτουργία της ενσωμάτωσης του νέου στο παλιό. Δεν γίνονται ανάμεσα στις ενομήσεις όπως στην Ψυχαναλυτική θεωρία, αλλά ανάμεσα στις συγκινήσεις (emotions) και τις αναπαραστάσεις (representation), το συναίσθημα (affect) και το πνεύμα (intellect). Σ' αυτό το σημείο πρέπει να τονίσουμε τη σημασία της έννοιας *συγκίνηση* (emotion), μια έννοια που αναλύει όχι μόνο ο Wallon αλλά και ο Vygotsky και υποδηλώνει τον τρόπο με τον οποίο το παιδί αισθάνεται, καταλαβαίνει, βιώνει τα γεγονότα της ζωής του, ότι διαδραματίζεται γύρω του. Η συγκίνηση, για τον Wallon, παίζει το ρόλο του ενδιάμεσου ανάμεσα στις αυτοματικές, τις αντανάκλαστικές αντιδράσεις και τη γνώση²⁹. Το υφάδι δηλαδή της προσωπικότητας είναι η *αντίφαση*. Η πηγή αυτής της αντίφασης βρίσκεται στον εξωτερικό αντικειμενικό κόσμο και στις βαθύτατα ανταγωνιστικές σχέσεις του, που εσωτερικεύονται από το άτομο μέσα από τη διαδικασία των ταυτίσεων.

Μέσα σ' αυτή την αντίφαση που διαπερνά την υποκειμενικότητα και την ενεργητική δραστηριότητα, το υποκείμενο και το περιεχόμενο των πράξεών του, τον εαυτό και τον άλλο, εγκαθιδρύεται η ενότητα της προσωπικότητας. Αυτό που θα τραβήξει το άτομο από το φαύλο κύκλο των αντιφάσεων του είναι η ανακάλυψη και η κατάκτηση του κοινωνικού κόσμου έξω από τα στενά όρια της οικογένειας, όπως γίνεται κατά την εφηβεία. Γι' αυτό ο Ives Clot μιλά για ένα είδος αναγέννησης της προσωπικότητας που γίνεται στο σχολείο της εφηβείας³⁰, μέσα από μια δύσκολη και οδυνηρή ανακάλυψη του προσωπικού νοήματος που αποκτούν οι έννοιες, οι καταστάσεις, οι σχέσεις.

Η απουσία συνοχής της προσωπικότητας γίνεται ο δείκτης της απουσίας κοινωνικής συνοχής, της ρήξης των κοινωνικών δεσμών, ένα φαινόμενο που έχει πάρει δραματικές διαστάσεις στην εποχή μας. Έτσι πρέπει να κατανοήσουμε την αστάθεια και την ελλειμματικότητα που χαρακτηρίζει την προσωπικότητα όλο και περισσότερων εφήβων και γίνεται το ψυχολογικό υπόβαθρο πολλών διαταραχών.

Η ατομική προσωπικότητα, κατά τον Vygotsky, είναι η ανώτερη μορφή κοινωνικότητας. Η καταστροφή της κοινωνικότητας μέσα σε μια κοινωνία αποξενωμένων ατόμων έχει άμεσες συνέπειες στην προσωπικότητα, καθιστώντας την ελλειμματική.

Απ' αυτή την άποψη οι *διαταραχές της προσωπικότητας* αφορούν, στην ουσία τους,

τον τρόπο με τον οποίο το συγκεκριμένο άτομο συνάπτει σχέσεις με τους άλλους και με τον εαυτό του, διαμορφώνοντας έναν ορισμένο τρόπο ζωής, που χαρακτηρίζεται από τις δυσκολίες προσαρμογής στις εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες.

«Οι παθολογικές προσωπικότητες», λέει ο P. Pichot, «είναι μορφές παρέκκλισης, που δεν διαφέρουν από τη νορμάλ προσωπικότητα παρά μόνο ποσοτικά, όχι ποιοτικά. Πρέπει να ορίσουμε το όριο μεταξύ νορμάλ και παθολογικής προσωπικότητας. Το κριτήριο δεν είναι στατιστικό, είναι λειτουργικό. Το κριτήριο του παθολογικού είναι το κριτήριο της οδύνης, είτε του ίδιου του ατόμου είτε της κοινωνίας»³¹.

Είναι ευρύτατα διαδεδομένη η άποψη που υποστηρίζει η ψυχodynamική σχολή ότι η βασική δομή της προσωπικότητας παραμένει βασικά αμετάβλητη κατά τη διάρκεια της ζωής.

Όπως λέει ο Bergeret, «η βαθύτερη δομή της προσωπικότητας, άμα ξεπεράσει την κρίση ταυτότητας της εφηβείας, δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά, είτε βρίσκεται σε κατάσταση ψυχικής υγείας, είτε παρουσιάζει απλές κρίσεις, είτε σοβαρές και παρατεταμένες ασθένειες»³².

Τι είναι όμως η δομή της προσωπικότητας; Είναι μόνο η δομή των αναταραστάσεων εαυτού και άλλου, όπως λένε κάποιοι³³, ή είναι κάτι πολύ περισσότερο; Δεν είναι το σύνολο των ψυχολογικών μηχανισμών, που λειτουργούν σε διαρκή αλληλεπίδραση δημιουργώντας την ψυχική ζωή του ατόμου, που βρίσκεται σε διαρκή κίνηση και αλλαγή; Πώς μπορεί να σταματήσει αυτή η κίνηση που είναι συνυφασμένη με τη ζωή;

Κατά τον P. Pichot, η προσωπικότητα ανάγεται στη δυναμική ολοκλήρωση των γνωστικών (δηλαδή διανοητικών), των *conatif* (δηλαδή ενορμητικών και βουλητικών), των συναισθηματικών και των λογικών πλευρών του ατόμου³¹.

Κατά το D.S.M IV, η προσωπικότητα ορίζεται ως «ο τρόπος ύπαρξης που χαρακτηρίζει ένα πρόσωπο, αναφορικά με τις σκέψεις του, τα συναισθήματα και τις συμπεριφορές του. Ο τρόπος λειτουργίας που αναπτύσσει κάθε πρόσωπο συνειδητά ή ασυνειδητά ως το στίλ ζωής του ή ο τρόπος ύπαρξής του».

Ακόμα και στα πλαίσια αυτού του ορισμού, η έμφαση δίνεται στον τρόπο ύπαρξης και τον τρόπο ψυχολογικής λειτουργίας του ατόμου μέσα στον κόσμο, και όχι στο σύνολο των ρόλων του, όπως ισχυρίζονται πολλοί.

«Σύμφωνα με τη θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων, η προσωπικότητα αναδεικνύεται μέσα από ένα εσωτερικό χάρτη που φτιάχνει ο καθένας μας και σύμφωνα με τον οποίο οργανώνονται οι πληροφορίες για τον εαυτό μας και για τους άλλους, όπως επίσης και οι ρόλοι που παίζονται ανάμεσα στον εαυτό μας και τους άλλους»³⁴.

Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε την προσωπικότητα έξω από τη δυναμική της, που μετατρέπεται, όπως λέει ο Vygotsky³⁵, την ιστορία της ζωής του παιδιού από μια σειρά ασυνάρτητων και αποκομμένων επεισοδίων σε μια, ενιαία, με εσωτερική συνοχή, βιογραφική διαδικασία. Η προσωπικότητα όμως δεν είναι το προϊόν της βιογραφίας της.

Το παρελθόν του υποκειμένου, τα βιώματα, οι πράξεις, οι εντυπώσεις του δεν παραμένουν αδρανή, καταδυναστεύοντάς τον με το βάρος της χαμένης παιδικότητας.

Αντίθετα, γίνονται κάθε στιγμή αντικείμενα επεξεργασίας στο φως της ζωντανής σχέσης του με τον κόσμο και τις πράξεις του, αποκτώντας νέο, κάθε φορά, νόημα. Η συνεχής επανεκτίμηση του παρελθόντος όλων των προηγούμενων εμπειριών, στο φως του παρόντος, βοηθά τον άνθρωπο να απελευθερωθεί από το βάρος της βιογραφίας του.

Αυτή η βιογραφία δεν είναι ποτέ μια αποκλειστικά ατομική υπόθεση, γιατί είναι πάντα διαμεσολαβημένη ψυχικά από την παρουσία του Άλλου, τις εσωτερικευμένες σχέσεις μαζί του.

Δεν είναι επίσης μια στατική υπόθεση. Επειδή η προσωπικότητα βρίσκεται σ' ένα διαρκές γίνεσθαι, γι' αυτό και η ίδια η ιστορία της κινείται στους κόλπους της διαλεκτικής υποκειμενικού - αντικειμενικού, Εγώ - Άλλου.

Η προσωπικότητα αναπτύσσεται με κατεύθυνση το μέλλον, μέσα από τους στόχους που υπαγορεύονται από κίνητρα, τα οποία δεν είναι ποτέ μόνο ατομικά, αλλά διαμορφώνονται μέσα από μια σχέση αλληλεπίδρασης με τους άλλους, κίνητρα που έχουν πίσω τους αντικειμενοποιημένες ανάγκες και είναι πάντα αξιολογικά ιεραρχημένα.

Μέσα στη συλλογική πρακτική διαδικασία ο άνθρωπος επιχειρεί, με τη βοήθεια των εργαλείων και των ψυχολογικών εργαλείων, της τεχνολογίας, της επιστήμης και της κουλτούρας, να πραγματώσει τις κρυμμένες μέσα του δυνατότητες για να ικανοποιήσει τις ανάγκες που διαρκώς δημιουργούνται και να απαντήσει σε νέα, αναπάντητα ερωτήματα.

Κινητήρια δύναμη αυτής της διαδικασίας γίνεται η κεντρική αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στην εργασία και την κουλτούρα στην ταξική κοινωνία.

Κάτω απ' την πίεσή της, ο άνθρωπος ωθείται να βρει τρόπους να ξεπεράσει τα εμπόδια και να μετατρέψει το εν δυνάμει σε εν ενεργεία, εσωτερικά και εξωτερικά. Έτσι αναπτύσσει τις παραγωγικές δυνάμεις, αλλά και την προσωπικότητά του. Όπως αναφέρει ο Ernst Bloch³⁶, «ο Μάρξ ορίζει τις παραγωγικές δυνάμεις ως το μέρος της εσωτερικής και εξωτερικής φύσης που τα ανθρώπινα όντα γνωρίζουν πώς να ελέγχουν». Μ' αυτή την πράξη ο άνθρωπος υπερβαίνει το μίζερο παρόν του και ανοίγει το δρόμο προς το μέλλον, κάνοντας το μέλλον να ζει μέσα στο παρόν, *μετατρέποντας το μέλλον σε παρόν της ίδιας της προσωπικότητας*⁴.

Ο Sigmund Freud λέει: «Η ανθρωπότητα δεν ζει ποτέ απόλυτα στο παρόν. Το παρελθόν ζει στις ιδεολογίες του Υπερεγώ κι ενδίδει αργά μόνο στις επιρροές του παρόντος και σε νέες αλλαγές»³⁷.

Ο Ernst Bloch, αντίθετα, λέει ότι η ανθρωπότητα δεν μπορεί να ζήσει έξω από τη διάσταση του μέλλοντος. Η ζωντανή πραγματικότητα είναι πάντα «η πραγματικότητα συν το μέλλον»³⁶.

Σκοπός της ιστορικής κίνησης είναι η εκπλήρωση όλων των δυνατοτήτων της διαρκώς αναπτυσσόμενης ανθρώπινης προσωπικότητας μέσα από μια συλλογικότητα που, μέσα σε συγκεκριμένους όρους, θα κάνει δυνατή την κατάκτηση της «κοινωνικής ατομικότητας».

Βιβλιογραφικές Αναφορές

1. Spinoza, "Ethique" III, De affectibus, Proposition XI, s. 220
2. Μανώλης Δαφέμπος «Η αισιόδοξη τραγωδία της ζωής και του έργου του L.S. Vygotsky. Φιλοσοφική ανάλυση του γίνεσθαι της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης», υπό έκδοση.
3. Β.Ι. Λένιν, «Σημειώσεις πάνω στη Λογική του Χέγκελ», εκδ. Ρινόκερος, 1975
4. Α. Λεόντιεφ, «Δραστηριότητα, συνείδηση, προσωπικότητα», εκδ. Αναγνωστήδη.
5. Emile Jaley, «Une dialectique entre la nature et l'histoire – Une psychologie conflictuelle de la personne. La spirale et miroir», στο H. Wallon, *Psychologie et dialectique*, Messidor, editions sociales, 1990.
6. H. Wallon, "La sensibilité affective. Moi et non-moi", στο *Psychologie et dialectique*, Messidor, editions sociales, 1990.

7. Κ. Λεβίτιν, *Η διαμόρφωση της προσωπικότητας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1988.
8. L.S. Vygotsky, "The development of higher mental functions", in J.V. Wertsch (Ed.), *The concept of activity in Soviet psychology*, pp. 144-188, Armonk, N.Y: Sharpe, 1981.
9. Trang - Thong, *Stade et concept de stade de development de l' enfant dans la Psychologie contemporaine*. Librairie philosophique Vrin, 1986, σ. 410.
10. Σ. Μιχαήλ, «Homo poeticus», *Επαναστατική Μαρξιστική Επιθεώρηση*, σ. 5, 2000.
11. H. Wallon, *De l' acte à la pensee*, ed. Flammarion, 1970, σσ. 158, 144, 162.
12. Ilias Michalareas, "Development moteur et developement operatoire", *Thèse de doctorat*, 1994.
13. Έβαλντ Ιλιένκοφ, *Τεχνοκρατία και ανθρώπινα ιδεώδη στο σοσιαλισμό*, εκδ. Οδυσσέας, 1976.
14. Κ. Μαζέ, *Κεφάλαιο*, τόμ. 1.
15. J. Lacan, "Le stade du miroir comme formateur de la fonction du je telle qu' elle nous est revelée dans l' experience psychanalytique" in R.F.P., 1949, XIII, 4.
16. E.E. Maccoby, «Ο ρόλος των γονέων στην κοινωνικοποίηση των παιδιών. Μια ιστορική αναδρομή», στο *Αναπτυξιακή Ψυχολογία*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1995.
17. Κ. Μαζέ - Φ. Ενγκέλς, *Η γερμανική ιδεολογία*, εκδ. Gutenberg.
18. L. Hesnard, *Psychanalyse du lien interhumain*, Paris, Presses Universitaires de France, 1957.
19. P. Tapp, *Identité individuelle et personnalisation*, Actes du Colloque Internationale de Toulouse, 1980.
20. Maria Zavalloni - Christiane Louis Guerin, *Κοινωνική ταυτότητα και συνείδηση*, Ελληνικά Γράμματα, 1996.
21. P. Tapp, *Masculin et Feninin chez l' enfant*, ed. Privat, 1985.
22. Allerto Gualandi, *Deleuze*, Les Belles Lettres, 1998.
23. E.H., *Identite, jeunesse et crise*, Paris, Flammarion, 1972.
24. Maurice Caveing, "Le marxisme et la personnalité humaine", στο *Psychologie et marxisme*, ed. 10/18, 1971.
25. Robert A. Hinde, "Η αναπτυξιακή ψυχολογία στο πλαίσιο των άλλων επιστημών της συμπεριφοράς", στο *Αναπτυξιακή Ψυχολογία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1995.
26. A. Thomas, S. Chess, *Temperament and development*, New York, Brunner/Marel, 1977.
27. Jerson Kagan, «Υποθέσεις του χθες, υποσχέσεις του αύριο», στο *Αναπτυξιακή Ψυχολογία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1995.
28. B. Ollman, *Alienation*, Cambridge University Press, 1976.
29. H. Wallon, *Les origines du caractere chez l' enfant*, PUF, 1949.
30. Ιβ Κλο, «Στο σχολείο της εφηβείας», στο *ΕΓΩ. Για την ατομικότητα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1987.
31. P. Pichot, "Les personnalités pathologiques", *Bulletin de Psychologie*, extrait du tome, XVIII.
32. J. Bergeret, "La personnalité".
33. Monique de Bonis, *Synapse*, Mai 1992, No 86.
34. Αλέξης Θεωμάς - Αλίκη Κατσαρού, «Η θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, No 33.
35. L. Vygotsky, *Για το ζήτημα της δυναμικής του παιδικού χαρακτήρα*, υπό έκδοση.
36. Ernst Bloch, *The Utopian Function of Art and Literature*, The MIT Press, 1988.
37. S. Freud, *Nouvelles conference sous la psychanalyse*, Paris, Gallimard, 1935.

